

ORSZÁGOS
KÖNYV-
TÁR

50. 013

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT
REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. évfolyam

1979

2

AKADEMIAI KIADÓ • BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE
HONGROISE DES SCIENCES
POUR L'HISTOIRE DU LIVRE

95. ÉVF. 1979/2. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társzerkesztő)

V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

✱

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, [a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215–96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 80 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111–010 (pénzforgalmi jelzőszám 215–11488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185–680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk; Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

Ismeretlen XV. századi kódex a Piarista Könyvtárban

A budapesti Kegyesrendi Központi Könyvtár tulajdonában levő kódex *Speculum humanae salvationis* címmel szerepel a nyilvántartásban. A szép bőrkötésű kódex gerincén arany betűkkel ez áll: *Grisei Ulrici Abbatis Opus*. Jelzete: CX 2. Keletkezési ideje 1413. A kódexet az Országos Széchényi Könyvtár 1976-ban restaurálta.¹

Anyaga papír. A középkori kódexek anyaga a XIII. századig általában pergamen. A díszkódexeké továbbra is az maradt, a közhasználatra szánt művekhez azonban később papírt használtak. Kódexünk papírjának a vízjegye „mérleg”. Ilyenfajta mérleg-vízjegyet az a velencei papírmalom használt, melynek működéséről 1409 és 1415 között vannak adataink, tehát kódexünk 1413-as évének pontosan megfelel.²

Alakja nagyfólió. Nagysága 390 × 272 mm. A kötéstabla mérete 396 × 274 mm. Terjedelme az eredeti számozás szerint 272 + 2 fólió. Megjegyzendő, hogy eredetileg az utolsó két fóliót nem számozták, pedig az írása és papírja a kódexszel egykorú. Ez utóbbi két lap egy *Speculum humanae salvationis Prologus*. A kódex többi része Ulrik apát *Concordantiae caritatis* c. műve. A barokk kötés után később ceruzával újra számozták. E szerint jelenlegi terjedelme 262 fólió. Ennek oka az, hogy a kódexből hat lap hiányzik,³ másrészt figyelmetlenségből ott is ugrott a számozás, ahol nincs hiány. Ez is összesen hat fólió.⁴ Így jön ki az eredeti 272 fólió helyett 260 + az eredetileg nem számozott 2. A kódexben üres oldal nincs, kivéve a legutolsó fólió verzőjét, mert ott végződik a mű.

Megemlítendő, hogy néhány lapot rossz sorrendben kötöttek be, de ha helyes rendbe szedjük a számozást, a szöveghez tartozó képek pontosan az előző fólió verzőjén vannak.⁵

Érdekessége még, hogy a szöveg alatt középen 12 fóliónként íveket is számoztak. Pl. a 2. ív kezdete a 13. fólión, a 3. ív a 25. fólión, stb. Ez pontosan végig-

¹ A restaurálás lefolyásáról a Széchényi Könyvtár jelentést mellékelte a kódexhez. A sérült leveleket japánpapírral restaurálták. Minthogy a kódex barokk egész bőrkötése jó állapotban volt, az eredeti bőrborítást és a tükörlapokat meghagyták. A restaurálást igen nagy hozzáértéssel Gálos Gáborné végezte. Színes mikrofilmje a Széchényi Könyvtárban.

² BRIQUET: *Les filigranes I*. Paris, London. 1907. 2399. sz.

³ Fol. 10., 219., 221., 261., 265., 266. Mindig az eredeti fóliószámozás szerint idézünk.

⁴ Fol. 141. után 144., de a vasárnapok liturgiai sorrendje is, a szöveg és képek egymásra vonatkozása is jó, nincs hiány. Fol. 190. után 192-re ugrik, 252-ről 256-ra, de itt sincs hiány.

⁵ Így kötötték: fol. 17–19–18–21–20–22. Továbbá: fol. 237–239–238–241–240–242.

megy a 22. ívig. (Közben a XX. és XXI. ív római számmal jelölve.) Az ívek számozása XV. századi írással történt. A tinta színe is egykorú. Érdekes megállapításhoz segít ez az ívszámozás. Az elveszett lapokat is beleszámítja az ívbe; ezek tehát az első kötéskor még megvoltak. Viszont ahol figyelmetlenség folytán ugrik a számozás, ezt figyelembe veszi és szabályos 12 lapos íveket csinál.⁶

A szöveg és a képek tükre 320 × 220 mm, előre megvonalmazva. E fölé írták a címet, sőt alul is a szöveg néha túlmegy a vonalozáson egy két sorral. A vonalozáson (kereten) belül 36 sor szöveg van. Mind a szöveg, mind a képek egy vízszintes és két-két függőleges oszlopban helyezkednek el. A fólió kezdő (recto) oldalán van a szöveg, és az előző fólió hátoldalán (verso) a szöveget illusztráló képek. Persze az első fólió első oldalán nincs kép, ott a bevezetés található.

Írása szépen formált scriptura gothica textualis, végig szép egyenletes kódexírás és egy kéz munkája.

A kódex provenientiáját nehéz kibogozni. Néhány adat és néhány feltételezés alapján tudunk valamit mondani. A barokk kötés előtt az első lapon a szöveg fölött ez a bejegyzés szerepel: *Ex libris Pauli Laszloffy anno 1646*. Az írás XVII. századbeli.

Lászlóffy Pál személyéről Nagy Iván csak ennyit tud: „Lászlóffy nevű család 1615-ben Trencsén megyében hirdetteté ki címeres nemes levelét”.⁷ Szinyei József már többet említ: „Lászlóffy Pál birtokos nemes Oroszvárt (Mosonm.). Követségjárása I. Rákóczi György erdélyi fejedelemhez 1642-ben. Bécsből küldve Lászlóffy aug. 10-től szept. 12-ig naplószerűleg írja le élményeit . . .”⁸

Közelebb visz célunkhoz dr. Illéssy János *Nova Transylvanica Talio* c. értekezése. Tudjuk, hogy III. Ferdinánd király a harmincéves háború idején ellenséges viszonyban volt Rákóczi György fejedelemmel. Ez a viszony az 1642. év elején (egy hitvitázó könyv, a *Nova Transylvanica* miatt — írja Illéssy) oly feszültté vált, hogy a király attól tarthatott: a fejedelem véd- és dacsövetséget köt a svédekkel és franciákkal. Lászlóffy a király és királyné sajátkezű levelét vitte a fejedelemhez és Lorántffy Zsuzsannához. Ferdinánd követe megtárgyalta a fejedelemmel a famózus könyvet. A király megígérte, hogy elkobozza a gúnyiratot, és ugyanazon napon, melyen követét utasította, ő is rendeletet küldött a megyékhez. A könyv szerzője nem Rajki jezsuita, akit Rákóczi gyanúsított, hanem Széchenyi György esztergomi kanonok. E gúnyirat Lorántffy Zsuzsanna ellen szólt: nevének első szótága Ló, így hát férjét kocsisnak nevezte a szerző.⁹

Lászlóffy tehát kényes ügyben igen ügyesen járt el. Tétélezzük fel, hogy talán ezért kapta a királytól a kódexet jutalmul? De ellene szól, hogy csak négy év múlva! Talán vette. Csak egy biztos adatunk van: 1646-ban már az ő tulajdona a kódex.

⁶ A 2. ív jelzése a fol 13-n, tehát az első ív csak 11 fólió, mert hiányzik a fol. 10. — A 18. ív kezdete fol. 208. 11-lapos, mert hiányzik a fol. 219. A 19. ív kezdete fol. 220. 11-lapos ív, hiányzik a 221. — Viszont a 12., 16., 17., XX., XXI. és 22. év mind 12-lapos, bár ugrik a számozás, de hiány nincs.

⁷ NAGY Iván: *Magyarország családai . . . VII.* 31. Pest, 1860.

⁸ SZINYEI József: *Magyar írók élete és munkái VII.* Budapest, 1900. 852.

⁹ *Magyar Könyvszemle* 1891. 220—231. Széchenyi végül esztergomi érsek lett. — Lászlóffyról még pontosabb adatot is tudunk: Laslofy Paulus, registrator Cancellariae Hungaricae, Rákóczi György fejedelemhez küldetésben utazik, útiköltségre 200 forintot kap a Magyar Kamarától 1642. aug. 12-én. Forrás: *Liber Resolutionum*, Liber 9. fol. 656. Orsz. Lt. M. Kamarai Lt., E. 104 *Liber Resolutionum* (Meth-féle index) — Talán testvére vagy rokona Lazlofy Joannes, Szempere tricesimátorrá kinevezve 1650. márc. 20. U.o. Lib. 12. fol. 394. Ez utóbbi adatok Fallenbüchl Zoltán szíves közlése.

Sajnos, semmi nyomunk nincs arra, hogy ki volt az első possessor. Talán a régi előzék-lapon lehetett erre nézve valami? Az biztos, hogy 1413-ban rendelésre készült a kódex, de az már nem biztos, hogy a megrendelő magyar volt.

A barokk kötést 1795-ben kapta a kódex. Akkor az új (most is eredetiben levő) tükörlapra ezt írták: „Bibliotheca S. Georgii Scholarum Piarum. Compactus novissime 1795.” Honnan, mikor és hogyan került a kódex a pozsonyszentgyörgyi piarista gimnázium és rendház tulajdonába? Annyi biztos, hogy 1666-ban már a Pálffy-családé volt. Ez év nyarán ugyanis Hanacius Ferenc piarista a Pálffyak Bajmóc várában lemásolta az egész kódexet. A másolás menetét több, sajtókező bejegyzése mutatja.¹⁰

A morva származású Hanacius életének javarészt Magyarországon töltötte. A XVII. század második felében működött itt, amikor a harmincéves háború befejeztével az ellenreformáció a Felvidéken nagy sikereket ért el.

„Tanult, olvasott szerzetes volt — írja Friedreich Endre —. Szerette a könyveket, több piarista ház könyvtárát ritka és értékes könyvekkel gyarapította. Volt érzéke a művészet iránt is, . . . ügyesen rajzolt és festett. Mikor kemény tél idején beszorult valamelyik rendházba, vagy egy-egy főrangú pártfogója várába, ott olvasgatott, kivonatolta a nagyobb és drágább munkákat, másolt és rajzoltatott. . . . Így 1666-ban — Friedreich tévesen 1667-et ír — (nem sajtóhiba!) Bajmóc várában lemásolta a Pálffy-család könyvtárának egy nagybeesű, festett képekkel díszített kódexét az összes illusztrációkkal együtt. Ez Griseus Ulricus lilienfeldi apát Speculum humanae salvationis c. műve. Hanacius másolata a bécsi Lang István által illusztrált (1413) példány után készült. A szép kivételű, gondosan másolt, s díszesen festett kódex a pozsonyszentgyörgyi kegyesrendi könyvtár féltve őrzött kincse, mely arról tesz tanúságot, hogy Hanaciusnak a szép iránt is volt érzéke.”¹¹

Friedreich idézett megállapítása félreértésre adott lehetőséget. Igaz, hogy Hanacius gondosan másolt, és az egész kódexet július—augusztus hónapban lemásolta, de hogy az „összes illusztrációkkal együtt”, ez önmagában is hihetetlen. Egyébként Hanacius rajzai (mint egy-két kéziratában láthatók a rendi levéltárban) eléggé gyöngék és nem is foghatók a kódex szép illusztrációihoz. A „Lang István által illusztrált” kifejezés sem helytálló. Ő csak a szöveg másolója. Friedreich talán csak a könyvtáros közlése alapján írta ezt. Nem is szólva arról, hogy a kódex írása valóban XV. századi írás! De nekünk érdekes adat ez a másolás, mert megtudjuk, hogy 1666-ban már a Pálffyaké volt a kódex.

Hanacius 1666-ban Bajmóc várában élt és taníttatta az uradalmi tisztek és a környék gyermekeit. Pálffy Pál nádor özvegye ugyanis elűzte az uradalom összes falvaiból a protestáns lelkészeket, de látta, hogy ezzel nincs megoldva a kérdés. Arra gondolt tehát, hogy a piaristákat telepíti meg a közeli Privigyén. Míg a házalapításról tárgyaltak, a piaristákat Bajmóc várában helyezték el. Hanacius március 6-tól itt tanított. Privigyére csak október 9-én vonultak be a

¹⁰ Hanaciusnak összesen 16 bejegyzése található a kódexben. Ebből 4 a másolás menetére vonatkozik: fol. 24^r „Orate pro Francisco a S. Venceslao ex piis Scholis qui hunc librum descripsit in Arce Bainocensi (!) Anno 1666. mense Julii et Augusti”. Itt szerepel először névleg. U. így fol. 242^r, 159^r és a végén 272^r összefoglaló megjegyzése: „Hunc librum integrum a principio usque huc descripsit hoc est exscriptis seu copiativ aut pariativ in Arce Bainocensi Franciscus a Sancto Venceslao ex piis Scholis Anno 1666 mense Julii et Augusti. Eundem si quis legerit vel descripsit sit cautus, quia frequenter errat in citando”. Mások csak a scriptor megjegyzése után folytatja: „. . . et pro Francisco descriptore” ti. imádkozzanak az olvasók. Magát descriptornak nevezi. — Gondos másolására jellemző, hogy többször kijavítja a téves idézeteket és lefőhelyeit, vagy a kép és szöveg sorrendjét, stb. fol. 208^r, 227^r, 245^r, 246^r, 250^v, 252^r, fol. 1^v, 2^v.

¹¹ FRIEDREICH Endre: *Hanacius Ferenc élete*. Veszprém, 1906. 1—2. 123.

piaristák, köztük Hanacius is.¹² Arra nézve, hogy mikor és miért került a kódex Lászlóffytól a Pálffyakhoz, egyelőre csak találgatásokba bocsátkozhatunk. Talán valamelyik Pálffy jóindulatát akarván megnyerni, elajándékozta. De lehet, hogy a Pálffyak megvették. A teljesség kedvéért meg kell említenem, hogy a kódex semmiféle bejegyzést nem tartalmaz arra nézve, hogy ez a Pálffyak tulajdona. De kétségbe nem vonható, mert Hanacius Bajmóc várában talált rá. Az 1795-ös kötéskor a Lászlóffy bejegyzés fölött egy sornyt levágtak. A tinta színe és a megmaradt betűk aljának formálása XVII. századi írásra vall. Ez lehetett a Pálffy-bejegyzés.¹³

Nyomozzuk tovább e kézirat történetét! Hogyan került a kódex a Pálffyaktól a piaristákhoz?

Az egyik föltevés önként merül föl: esetleg a Pálffyak a privigyei háznak ajándékozták az alapításkor 1666-ban. De Hanacius magával vihetette a saját másolatát Privigyére, tehát az eredetire nem volt szükségük. Inkább valószínű, hogy egyenest a szentgyörgyi háznak ajándékozták. A Pálffy-családról tudjuk, hogy Pozsony vármegye örökös főispánjai voltak; sok birtokuk volt a megyében. Szentgyörgy szintén Pálffy-birtok volt.¹⁴ A piaristák is állandóan jó viszonyban voltak a Pálffyakkal.¹⁵ Az egyetlen biztos adatunk, hogy 1795-ben már a szentgyörgyi ház köteteti újra a mai szép bőrkötésbe.

Szentgyörgy után a kódex a tatai piarista könyvtárba került. Sajnos, csak a véletlen szerencse útján tudhatjuk meg, hogy mikor, mert 1950-ben a piarista rendház Tatán megszűnt, egész könyvtára különféle helyekre került, közületek könyvtárába és magánosok kezébe. Talán az első világháború idején vitték Tatára. Friedreich 1906-ban még azt írta, hogy a kódex a szentgyörgyi könyvtár „félteve őrzött kincse”. Ez is valószínűsíti, hogy a könyv a háború alatt került Tatára. Utolsó helyéről, Tatáról került a rend budapesti könyvtárába. Az akkori könyvtárosnak (Friedreich Endrének) az volt a véleménye, hogy a rend vidéki könyvtáraiból Budapestre kell hozni az értékes régi könyveket.

A műfaj kérdése. Kódexünk gyűjtőnéven a „*Bible moralisée*” műfajba tartozik, melynek első állomása a *Biblia pauperum*, második a *Speculum humanae salvationis*, harmadik a *Concordantiae caritatis*. A *Biblia pauperum* (*libri pauperum*, *thesaurus pauperum*) címen ismert kéziratok anonimok, címük nem volt (csak a másolók vagy a könyvtárosok írtak megjelölésül ilyen cím-féléket) és ezek a legrégebbek ebben a műfajban. A *Biblia pauperum* történetét tömören vizsgálja Soltész Zoltánné az esztergomi *Biblia pauperum*-ról írt tanulmányában.¹⁶

A *Biblia pauperum* őstípusa már a XIII. sz. közepe előtt kialakult. A XIV. században nagyon elterjedt főként német nyelvterületen. Voltak illusztrálatlan *Biblia pauperum* kéziratok is. Ezek prózai szövegek, a *Biblia* magyarázatai, szentek életrajza vagy más teológiai értekezések.

¹² BALANYI György: *A magyar piarista rendtartomány története*. Bp. 1943. 18.

¹³ 1795-ben a könyvkötő különösen a lapok tetejével bánt mostohán: fol. 1^r, 2^v, 171^v. Ez utóbbinál a lap szélét is erősen levágta, de az idézetekből rekonstruálni lehet a próféták nevét.

¹⁴ FÜREDI János: *A szentgyörgyi kegyestánítórendi ház és gimnázium története*. 1897. I–II. rész egy kötetben 6–8.

¹⁵ FÜREDI: I. m. 28–29. Egyet érdemes kiemelni: éppen a szentgyörgyi házfőnök, Roszinszky Ambró, jeles teológus és könyvszerető ember Pálffy János nádor bizalmas embere. Uo. II. 4. l.

¹⁶ Az esztergomi negyvenlapos *Blockbuch Biblia pauperum*. = Magyar Helikon, 1966. a IV. laptól.

Az illusztrált *Biblia pauperum* oldalankint néhány sor szöveggel megmagyarázza az újtestamentum legfontosabb eseményeit az ótestamentum párhuzamos motívumai segítségével. Ezt a módszert tipológiai vagy figuratív módszernek nevezzük (typologische Methode, méthode figurative), mert az újszövetségre vonatkoztatva az ószövetségi történetek csak előképek, praefigurák vagy típusok, az újszövetségi részek pedig figurák vagy antitípusok. A középkori doktorok kifejezése szerint az ószövetség állandó előképe az újnak. A Szentírás megértésének kulcsa ez a tipológiai exegézis Szt. Ágoston híres mondása szerint „Novum testamentum in Veteri latet, Vetus in novo patet”.¹⁷

Valamennyi illusztrált *Biblia pauperum* sémája a következő: a középpontban az újtestamentumi jelenet (antitípus) áll. Ehhez jobbról és balról két ótestamentumi kép (típus) járul. A jeleneteket a sarokmezőben négy próféta (auctoritates) foglalja egységbe. Mindhárom bibliai jelenethez egy-egy latin leoninus versbe szedett magyarázó szöveg (titulus) tartozik. Mindössze ennyi a verses rész a *Biblia pauperum*ban! Az ótestamentumi jeleneteket a megfelelő bibliai lelőhelyre hivatkozva egy-egy lectio magyarázza. A prófétákat körülvevő keretben vagy külön mondatszalonon a próféciák, jövődölések, prófétai mondások olvashatók. Ezeket a részeket a mi kódexünk is felhasználja.¹⁸

A siker, amellyel a Biblia pauperum találkozott hamarosan utánzásra csábított. Ezek között a legsikeresebb a *Speculum humanae salvationis*. A kettő kölcsönösen hatott egymásra, sokszor a két elnevezést felcserélik, a *Biblia pauperum* bizonyos kéziratai *Speculum humanae salvationis* nevet viselnek és fordítva is.¹⁹

A *Speculum* „az emberiség üdvözítésének tüköre” szemünk elé tárja az üdvösség történetét szigorúan tipológiai módszerrel. Az evangéliumokból indul ki. Az ószövetség (a zsidó nép Krisztus előtti története) és a világtörténelem (más népek története) mind csak előképei annak, aki a világot megváltja.

Szerzőjét ismerjük: név szerint Ludolphus a Saxonia, aki 26 éven át domonkos szerzetes volt, majd karthauzi lett. Mint a középkori szerzetesek, ő is szorgalmas gyűjtögetője a tudományoknak. Compiler, aki nem nyomozta az eredeti szerzőket, hanem megelégedett azzal, amit az eddigi compilációkban talált. Ilyenek voltak: a *Gesta Romanorum*, a *Legenda Aurea*, de legfőképp Petrus Comestor *Historia scholasticája*, melyet Európa több nyelvére lefordítottak. Nagy tekintélyére jellemző, hogy Franciaországban a Bibliát nem is olvasták más képp, mint az ő compilatiója és glosszái szerint. A *Speculum* tehát nemcsak „szent” előképeket használ. Pl. a Krisztus születése fejezetben a Sibylla és Augustus császár találkozása részletesen van leírva és illusztrálva. A *Talmud*ból és apokrif iratokból is átvettek epizódyszerű elbeszéléseket.²⁰

A *Speculum* is illusztrált „képes” könyv, de a szöveg sokkal fontosabb, mint a képek, ezért ez utóbbiak igen sokszor el is maradnak, csak a helyüket hagyták üresen. (Pl. az Egyetemi Könyvtár szépkivitelű pergamen kódexében 100 × 100 mm hely van minden columna fölött a képek számára. Ugyanitt található

¹⁷ J. LUTZ—P. PEDRIZET: *Speculum humanae salvationis*. I. köt. — Leipzig, 1907. 271—272.

¹⁸ SOLTÉSZNÉ: I. m. IV—V. 1.

¹⁹ LUTZ—PEDRIZET: I. m. 171—78. és VII. 1. és 283—84. Vö. Franz J. LUTTOR: *Biblia pauperum* (Studie zur Herstellung eines inneren Systems), Veszprém (Ungarn), 1912. — Érdekes munka, mert a *Biblia pauperum* fejezeteit a *Speculum*, ill. a *Concordantiae caritatis* vonatkozó fejezeteivel hasonlítja össze.

²⁰ Uo. 279. 1.

egy teljes Speculum-másolat kurzív írással minden iniciálé és kép nélkül. Ehhez nem is szántak képeket, csak a szöveg kedvéért másolták.²¹

Szövege mindig verses. Inkább rimes prózának nevezhetnők, mert a klasszikus versformák szabályai szerint nem skandalizáló, hiszen 10–25 szótagig is terjednek a sorok. A *Speculum* költője csak a rímre figyelt.²² A *Speculum* francia nyelvű verses fordítója (1448) Jean Miélot a verssorokat „doublettes”-nek nevezi. Mindig 2–2 sor rímel. Szépen kiemeli ezt az Egyetemi Könyvtár pergamen kódexe, mely a két összetartozó verssort gondosan rajzolt piros és kék nagybetűvel kezdi.

A rimes prózát a XIV. századig a prédikátorok alkalmazták nagyon szívesen. Honorius Augustodunensis *Speculum ecclesiae* c. munkája elő is írja a szónokoknak: „Ad omnes sermones debes primum *versum latina lingua pronuntiare, dein patria lingua explanare*”.²³ A prédikációnak gyakorlati jelentősége volt: ez közvetítette a latin nyelvű litteratúrát a latinul nem tudó írástudatlan gyülekezetnek. Igazi rendeltetése, hogy „a betű némaságából szóba, beszédbe röppenjen át”.²⁴

Tartalmi felépítése. Az 1–42. capitulumig végigmagyarazza az üdvtörténetet Krisztus mennybemenetelig. Minden fejezet 4 részre oszlik: az üdvtörténet egy eseménye és három előképe. Utána nem tipológiai módszerrel készült misztikus művek következnek három fejezetben: Krisztus passiójának hét állomása, Mária hét fájdalma és Mária hét öröme.²⁵ A 45. fejezethez jön még egy prologus és egy prooemium.

A prologusban elmondja, miért compilálta e művet:

„... ad eruditionem multorum decrevi librum compilare, In quo legentes possunt eruditionem accipere et dare.”

A prooemiumnak kettős szerepe van: egyrészt bevezetés, mert elmondja az egyes fejezetek tartalmát két-két rímelő sorban, hogy az olvasó már ebből megértse a lényegét. Másrészt tartalomjegyzék is azzal a céllal, hogy ennek alapján is tudjanak prédikálni. Ezért készültek nem-illusztrált példányok, sőt csak ilyen kompendiumok is.

... propter pauperes praedicatores / qui si forte nequiverint totum librum comparare, / si isciant historias, possunt ex ipso prooemio praedicare.

Sokszor a prooemium mint tartalomjegyzék a mű végére kerül. A mi kódexünknek a végén is van egy ilyen kompendium: 2 fólió, négy oldal. Címként piros tintával írva:

„Hic compendiose omnes historiae quae continentur per ordinem in libro qui appellatur humane salutis speculum, annotantur. Prologus.”

²¹ MEZEY, Ladislaus — BOLGÁR, Ágnes: *Codices Latini Medii Aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*. Bp. 1961. 30 és 75. sz.

²² LUTZ—PERDRIZET i. m. 177.

²³ Uo. 178.

²⁴ HORVÁTH János: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*. Budapest, 1931. 57.

²⁵ Leginkább ezek a misztikus részek szívárogtak át a magyar nyelvű irodalomba is. „Az Érsekújvári-kódexben olvasható 'Krisztus kénárol való elmélködés avagy gondolat' forrása... Ludolphus de Saxonía... Speculum humane salutis” Uo. 174. De a Concordantie caritatis-ból is: a Pater noster magyarázata, hét kérdésnek részletes kifejtése, a Tízparancsolat magyarázata stb. Uo. 173.

A cím után fekete tintával folytatja:

„Hoc humanae speculum est salvationis / In quo fit indicium recreationis. / Nam Creator omnium post morsum draconis / Fit Salvator hominum vi redemptionis. / Quolibet capitulo rem historiarum / Narro, sed et indicio concordantiarum / Virtutem et ut spero fore multum carum / Quod succinte profero formulas cunctarum.

Tehát nem a prologus és a prooemium ide másolásáról van szó, hanem a kettő gondolatait egybeszerkesztve rövid bevezetést készít és négysoros versekben (két doublett) elmondja az első 42 fejezet tartalmát: egy sor az újszövetségi és három az ószövetségi történetet. Meg is számozza a fejezeteket és jelzi a bibliai lelőhelyeket. Tehát egyetlen ilyen prédikáció-kompendiumnak készült. Erre utal a cím is: „compendiose”. Ezzel magyarázható, hogy egy egészen új mű végére oda másolták a még nagyon népszerű és a használatból nehezen kiszorítható *Speculum-kompendiumot*. Talán ezért is tartották nyilván kódexünket *Speculum humanae salvationis* néven. Eltekintve attól, hogy más katalógusokban is keverték a két címet.

E két fóliót eredetileg nem számozták. Valószínűleg azért, mert ez már nem Ulrik apát műve. De ugyanazon kéz írása, mint a kódex többi része. Az egyes betűk egyeznek, a betűk ductusa is, sőt egyéb jellemző sajátosságok is, pl. az *r*-betű kétféle alakja. Az egész kódexen végig ugyanazon szóban mindig ugyanazt az *r*-betű formát használja, sohasem keveri. Ugyanazt a dialektust is tükrözi. A németben a *t* és *d* keverése a szavak végén természetes, de a kódex scriptora a latinban is keveri: *Davit*, *Goliad*, *velud*, egyéb is: *dragmam perditam*, *Sampson*, *columpna*, sokszor kettőzi a mássalhangzókat: *fflamen*, *ffides*, *asscensionis*, stb. Ilyeneket akár minden fólión találhatunk. Tehát állíthatjuk, hogy ez utolsó két fólió az áthagyományozás és a műfaj fejlődése szempontjából egyaránt kódexünk szerves része.

A *Speculum* igen elterjedt és népszerű olvasmány volt. Sokat másolták a XV., sőt még a XVII. században is. Több modern nyelvű fordítás is készült mind versben, mind prózában francia, német, holland, angol és cseh nyelven.²⁶

A könyvnyomtatás elterjedésével a XVI. században nyomtatásban is megjelent. Sőt már előbb is fatáblákon nyomtatva. Érdekes adatot említ Budai Ézsaiás.

„1430-ban Janszon Lőrincz harlemi polgár, kit közönségesen Koster vagy Küster Lőrincznek neveznek, kezdett holmi tsekélysegeket nyomtatni. Először az Alphabetumot, a Miatyánkot, az Ave Máriát, a Hiszekegyet... aztán pedig apró könyvetskéket is, nevezetesen Donatust... A leveleknek mind tsak az egyik oldala fogódik bé, a másik pedig tisztán marad; millyenek a Bibliai pauperum, azaz Ó- és Újtestamentomi Szent Históriaik képekben 40 levelen in folio... *Speculum Humanae Salvationis* 58 levelen in folio: 1440 tájára tevődnek. De az a kifogás ellenük, hogy nem szétszedhető betűkkel, hanem minden oldal külön kimetszett fatáblával nyomtatódott”. Nem typográfia, hanem „tsak xylographia”. „A *Speculum salvationis humanae* 40-dik oldalán, mely a Leidai Universitas Bibliothecájában tartatik, egynéhány szók nem rendiben, nem is egyenes sorban vagnak; méltó a gyanú, hogy az nem fa táblával, hanem fa betűkkel nyomtatódott”.²⁷

²⁶ LUTZ—PERDRIZET: I. m. I—VIII. és 2. 1. Mind a XV. századból. Egy német nyelvű prózai fordítás 1380—1420 közé tehető.

²⁷ BUDAI Ézsaiás: *Régi tudós világ históriája*. Debrecen, 1802. 286. és 290. Vö. MUSPER, H. Theodor: *Die Datierung und Lokalisierung der ältesten gedruckten Bücher und Laurens Jansoon Coster. Die graphischen Künste*, 1938.

Feltűnő, hogy *Concordantiae caritatis*-t nem találunk nyomtatásban, sőt fordításokat sem.

A műfaj fejlődését vizsgálva most eljutottunk egy további újításhoz. Ez Ulrik lilienfeldi ciszterci apátnak a műve, a *Concordantiae caritatis*. (Kódexünk is ide tartozik!)

A bevezetésben meg is nevezi önmagát:

„Iste... totus liber per griseum monachum, Ulricum nomine, *quondam* abbatem in Campo Liliorum ex parvitate sui ingenioli propter simplicitatem et *penuriam pauperum multitudinem librorum non habentium* est specialiter compilatus.”

Ulrik lilienfeldi apátról tudjuk, hogy vsz. 1308—1358-ig élt és 1345—51-ig volt apát. „Visszavonulása után írta ezt a művet, mely a Biblia pauperum egy fajtája”.²⁸ Keletkezését tehát 1351 és 1358 közé kell tennünk!

A mű szerkezetét és tartalmát maga a szerző mondja el a bevezetésben. (Kódexünkben az iniciálé helye — 50 × 50 mm — üresen maradt az első lapon.)

„Notitia huius libri, qui *Concordantiae caritatis* appellatur, talis est: In supremo circulo primi folii semper ponitur *evangelium*, et juxta illud *quattuor auctoritates* de prophetis cum ipso evangelio concordantes. Sub quo *duae historiae* Veteris Testamenti ponuntur, et sub illis *duae naturae rerum* ad ipsum evangelium similitudinariae pertinentes. Et semper sub qualibet *materia unus versus*, qui declarat ipsam materiam et exponit.” A szemben levő oldalon mindez képekben is bemutatva „*singula cum sua moralitate*”. — Dividitur autem iste liber in *duas partes*, videlicet *de tempore* et *de Sanctis*, postea... *communio Sanctorum* (Ez pontosan a misekönyv és a breviárium b beosztása!) et *decem praecepta* cum concordantiis... et post haec *plura notabilia* satis pulchra.”

Végül kéri az olvasót, hogy ami hibát talál, szeretettel javítsa ki!

Mint a bevezető szavakból látjuk, Ulrik apát műve egy tipológiai együttes az egyházi év vasárnapjaira és ünnepeire. Mindegyik fólión egy-egy concordantia, összesen 156, utána 82 szentnek az ünnepe, összesen tehát 238 concordantia. (Kódexünkben hárommal kevesebb a hiányzó lapok miatt!) Az egész mű címe tehát többesszámban *Concordantiae caritatis*. (Caritas: a hívő szeretete Isten iránt. „A szeretet művének összhangja”).

Mindegyik concordantia tehát tartalmazza az evangéliumi történetet vagy a szent életét a breviáriumból rövidítve. Nem mondja el, hanem mindjárt magyarázza. Ez a 6—8 sor a lap felső harmadát teljes szélességben kitölti. A második harmad két oszlopban két ószövetségi előkép, végül két oszlopban két párhuzam, hasonlat a természetből. Ez a szöveg a fólió rectóját foglalja el. Szemközt baloldalt — az előző fólió versóján — a szövegnek pontosan megfelelő illusztráció a magyarázó versekkel és feliratokkal. Kinyitva a kódexet, így egyszerre áttekinthető egy-egy concordantia. Néhány esetben nem az evangéliumot magyarázza, hanem magát a hittételt. Pl. Szentháromság vasárnapján: „Deus est Pater, Deus Filius, Deus Spiritus Sanctus...” (Fol. 128^r).

A *Commune Sanctorum* után minden átmenet nélkül következik a Tízparancsolat magyarázata (a szöveg a fol. 243^r-tól.) Ulrik apát ezt a második részt szinte teljesen az erények gyakorlására építi fel, úgyhogy keresztény erkölcsan címmel foghatnók egybe. Itt kissé megváltozik a szokásos szerkezet. Fent nem az evangélium, hanem egy-egy parancs szövege és magyarázata, utána két oszlopban a *Vetus Testamentum*, a harmadik harmadban a *Natura* helyett szintén

²⁸ LUTZ—PERDRIZET: I. m. 286. 1. szerint 1340—50 között volt apát. A *Lexikon für Theologie und Kirche*. Herder II. kiad. 1965. X. kötete 456. adata valószínűbb.

1. A két felső sor a Biblia pauperumra emlékeztető képek. Fent: Krisztus kiűzi a kalmárokat a templomból. Szélein a négy próféta. Második sor: Ádám és Éva kiűzése a paradicsomból. Atháliát a templomon kívül megölik. Fol. 57^v Vö. Esztergomi Biblia pauperum 15. Az ószövetségi párhuzamok ott mások, a próféták is

2. A bűnök és erények harca. Fol. 258v

<p>me dno optebit in fmitus est iste liber rosque huc per in suo pno studio sue magne stude fia ca horam septiman ¶ Anno domini Dpco vii supho omnibus misceatur</p>	<p>Stephanus Dux Lang aut Vinneunsi scda hora d. an affecssione domini 1100 die decimo vii oroni m dno ~ ~ ~</p>
--	--

3. A colophon. Fol. 262v

4. Az erények tornya Fol. 263r

bibliai részek, de nem az előszó szerint adott sorrendben. Ott ti. ez áll: „... *in dextra parte praecepta servantiibus quid remunerationis, in sinistra transgredientibus...*” Ígéretével ellentétben a szöveg is, a képek is fordított sorrendben jönnek. Bal oszlopban: milyen jutalmat kapnak a jók, jobb oszlopban: milyen büntetést a parancs áthágói. Ez nem a másoló hibája, a szerzőnél is így van! A büntetés a Tízparancsolat párhuzamaként a tíz egyiptomi csapás. Ezek mind természeti csapások, ezért nem szerepelnek itt a *historia naturalis* képei. A jók jutalmát mindig egy-egy evangéliumi részlet mondja el.

Ezután minden átmenet vagy magyarázat nélkül következik a *psychomachia*: az erények és bűnök harca. Ismét megváltozik a fóliók szerkezete. A lapnak mintegy kétharmadát elfoglalja az egyetlen kép, alatta 6–8 sor szöveg magyarázza a képet. A hét főbűn harcol a vele ellentétes főerénnyel (fol. 252^v–262^r).

Az erények és bűnök harca kedvelt témája a középkornak. Sokszor ábrázolják a templomok kőszobrai, üvegablakai és könyvillusztrációk is. Aurelius Prudentius (400 körül) *Psychomachia*-ja révén nagyon elterjedt. Az erényeket rendszerint női alakban, páncél-fegyverzetben vagy koronával a fejükön ábrázolják. A bűnök sokszor férfi- vagy állatalakban harcolnak az erények ellen. A könyvfestészet számára Landsberg-i Herrad: *Hortus deliciarum*-a adott mintákat. Erény- és bűnfák (a „családfák” analógiájára) bőven találhatóak St. Omer-i Lambert: *Liber floridus* c. gyűjteményében. Különösen sokszor ábrázolták a három isteni- és a négy sarkalatos erényt. Aquinói Tamás az isteni és a sarkalatos erényekre építi fel erkölcstanát. Utána közfelfogás lett, hogy az erényeket mindenki köteles gyakorolni.²⁹

A *psychomachia* után ismét változik a szerkezet. Baloldalon (fol. 262^v) kép helyett szöveg jön és a 263 rectóján az erények piramisa vagy tornya. A rajz az egész oldalt elfoglalja, és nem más, mint a szöveg tartalmának megfestése. (De nem a festményt magyarázza, hanem a szöveget illusztrálja, azt sem egészen szószerint. Pl. *Portat tunicam cinctam zona aurea*, de a képen nincs öv, sem arany szín!) Mottója Jób híres mondása: Küzdelem az ember élete a földön. Bátran harcoljunk tehát mi is! A piramis tetején kereszt, ráírva: anima. Ez egyben sisakdísz is. Lovon ül a harcos. A kép legalján a négy sarkalatos erény tartja, szinte levegőbe emeli a ló négy lábát. A pajzs alját a hit fogja, a páncélinget a szeretet adja rá, a sisakot a remény készül a vitéz fejére helyezni. A ló szerszámait és a lándzsát különféle erények tartják. Ezek az erények szerzetesek és világiak számára egyaránt szükségesek.

A következő két oldalon főként szerzeteseknek szól a figyelmeztetés: az erények kocsija (*currus*) az égbe visz, a bűnök szekere a pokolba. A fol. 263 verzón az erények kocsiját látjuk a balsaroktól átlósan fel a jobb sarokig. Illés prófétát tüzes szekér ragadta az égbe — kezdi a magyarázatot. A kerekeknél a sarkalatos erények, egyéb erények pedig tolják a szekeret. A szekéren két sorban ülnek az erények nőalakjai, középen Ihesus Christus. A szekér tetejére ponyvát terít a *Domina Caritas*. A szekérhez legközelebb eső ló: *obedientia*, rajta ül a *religio* (szürke barát alakjában!), a második ló a *spes*, az első a *fides*. Tehát a sarkalatos erényektől kiindulva az isteni erények visznek az égbe.

A bűnök szekérének (fol. 264^r) mottója: a fáraó szekereit és hadseregét a tengerbe vesztette az Úr. A kerekeknél a főbűnök és folyományai. A szekéren Krisztus ellentétéként a *diabolus* ül, a ponyvát a *Domina malitia* teríti. A ló:

²⁹ *Lex. f. Theol.*... X. kötet 401 és 395–398. l.

inobedientia, rajta Hypocrisis (kolduló barát képében!)³⁰ a középső ló: desperatio, az első: haeresis, de ennek a fele már a pokol lángjaiban van.

A fol. 264 verzón a főbűnök szimbolikája következők: állatok, növények, testrészek, bibliai szörnyek és a Bibliából ismert gonosz népek. Mindez képekben és fölöttük németül egy-egy mondat, de a bűnök és szimbólumaik latinul megnevezve.

Itt két fólió hiányzik. A lilienfeldiben madarak csicsergik a böles mondásokat német nyelven (ott fol. 256^v).

Az életkorok fája (fol. 267.^r): minden felirata latin. A lap alján kezdődik és a másik oszlopban lefelé halad a természetes növekedésnek megfelelően: adolescens, iuvenis, vir — senex, decrepitus, imbecillis. Az alakok különböző színű ruhában a faágak és levelek közé elosztva. Egy-egy leoninus vers fejezi ki az életkorok jellemző vonásait.

A fólió verzóján az erények vára következik. Alul tíz-soros szöveg, fölötté a lap legtetejéig egy várfalat ábrázoló kép. Alul egy boltívben fundamentumként a humilitas ül. Tudjuk, hogy Szent Benedek Regulája rendkívül hangsúlyozza az alázatosság szerepét a szerzetes életében. A ciszterciek is a Benedek-féle regulát követték! A humilitas a kiinduló pont, a többi erényeket a humilitas különböző fokának tekinti, mely az obediencián keresztül elvezet a tökéletesség csúcsára: ad caritatem Dei.³¹ A következő lapon (fol. 268^r) a várfal mögé képzelt rész: a lap tetején öt, piros tetejű házacska, mindegyik mellett egy erény áll lándzsával, karddal vagy bottal. A lap szélén néhány erény alakja megfestve és 10 × 12 négyzetben, sakktáblaszerűen piros és fekete tintával írt „satis pulchra” mondások latinul és ugyanaz németül, nem versben. Pl. „Crede in Deum. Glaub in Got. Diliges inimicos, hab lieb dein veint. Honora sanctos, ere dy heiligen” stb.

A bölesség fája (fol. 268^v és 269^v). Ellentétes jellemvonások megszemélyesítői félalakban a lap szélén, mellettük egysoros hexameterek. Bűnök és erények ezek is.

A latin szöveg két oldala között és utána (fol. 269^r 270^{r-v} 271^r) a hét fa található. Bűnök és erények, de németül, kétsoros rimelő versekkel. A végén 10 sor magyarázat németül. Az erények után végül két fontos imádság magyarázata következik, a Hiszekegy és a Miatyánk.

A *Credo-fa* (fol. 271^v). Ez igen érdekes része a kódexnek. Dogmatikai magyarázata az ún. apostoli hitvallásnak, mely 12 ágazatra oszlik. Így a lap bal szélén 12 próféta mellképe és egy jellemző idézet, jobb szélén 12 apostol és a Credo egy-egy mondata látható. — Érdeemes volna kutatni, mit vett át a francia Jean de Joinville Credo-magyarázatából, vagy egyáltalán ismerte-e.³²

³⁰ A cisztercieket nevezték „szürke barátok”-nak. A szerzetek vetélkedéséről és a kolduló rendeknek a társadalomhoz való viszonyáról érdekesen ír HUIZINGA: *A középkor alkonya*. Bp. 1976. 134 sk. lapokon.

³¹ *Szent Benedek Regulája*. Sajtó alá rendezte SÖVEGES Dávid. Pannonhalma, 1948. Caput VII. De humilitate.

³² Jehan Sire de Joinville (1224? — 1319.) *Histoire de St. Louis* c. művéből kiderül, hogy nagyon jól ismerte korának történetét. *Lex. f. Teol. u. Kirche II.* kiad. V. kötet 1110 l.; az I. kiad. V. kötet 548. I. szerint 1252 körül írta meg Credo-magyarázatát. LUTZ—PERDRIZET: I. m. 338. lapon kieg. jegyzetet találunk a 277. laphoz: „Pour l'étude du symbolisme typologique... nous n'aurions pas dû négliger le Credo de Joinville. Cette oeuvre d'édification composée par un laïque pour des laïques, est unique en son genre au Moyen Âge... Les images devaient y tenir autant de place et y avoir autant d'importance que le texte”.

Kódexünk utolsó lapján (272ⁿ) a Miatyánk moralizáló concordantiája található, faágak közé nyolcsoros négyzetekbe, kétsoronként piros és fekete tintával írva. Az első megadja a sémát.

„Hic septem petitiones ponuntur orationis dominicae
Secundo septem sacramenta ecclesiae
Tertio Spiritus Sancti septem dona
Quarto septem arma iustitiae spiritualia” stb.

Így folytatódik tovább: a Miatyánk hét létezéséhez kapcsolódó a hét szentség a Szentlélek hét ajándéka, az igazságosságra épülő erények, az irgalmasság hét lelki cselekedete, a hét főerény és a hét főbűn. Mindez a *Speculum*ra emlékeztető rimes prózában. Ezzel végződik a *Concordantiae caritatis*.

Ilyen beosztást mutatnak az illusztrált példányok, melyekből napjainkig hatot találtak a világ könyvtáraiban, ha nem is teljesen illusztráltat. Kódexünk a hetedik (de vsz. a legkorábbi másolat!) és elejétől végig illusztrált. Nem-illusztrált 18 került elő.

A szerző mindent felhasznált, amit a középkori szimbolikus exegézis bármilyen formában felkínált. A *Biblia pauperum* és a *Speculum humanae salvationis*, valamint a *Concordantia Veteris et Novi Testamenti* mellett forrása lehetett Christianus lilienfeldi szerzetes műve, mely a növények és állatok jelentőségét és szimbolikus jelentésüket tartalmazza. (A lilienfeldi könyvtárban egy gyűjteményes kézirat 1300 körül.) A növény- és állatszimbolika ugyan régi, de különösen a gótika fejlesztette a tökéletességig.³³

A *Concordantiae caritatis* sokkal gyakorlatibb jellegű, mint bármelyik elődje, mert a prédikációhoz semmit sem kell összekeresni. A liturgiát és az exegézist szerves kapcsolatba hozva pontosan a napi miséhez ad magyarázatot.

Legjelentősebb újítása, hogy szervesen beépíti a tipológiai exegézisbe a természetet is. (Összefoglaló néven: *historia naturalis*, vagy külön-külön is hivatkozik az egyes szerzőkre.)

Másik érdekessége, a *Biblia pauperum*ból átmentett gondolat: két sorban az illető szent „praerogatívái”, kiváltságai.³⁴ Néha csak fohász a szenthez. Az is feltűnő, hogy Ulrik apát műve nem verses, mint a *Speculum*. Csak az illusztrációk magyarázata szabályos hexameter, mint a *Biblia pauperum*ban. (A második sor néha pentameter, pl. fol. 231^r, 233^v)

E műben a kép és a szöveg szoros kapcsolatban áll. A képeknek többféle célja lehetett. Ha elolvasták a szöveget, a képről könnyebben megjegyezték. Pszichológiai mozzanat: a szöveg mélyebb átélését segíti, a prédikálónak szinte szemé előtt volt a kép, mintha arról magyarázna. A képekhez írt versek a könnyebb bevésésen kívül tovább magyarázzák a jobb oldalon levő szöveget.

Ilyen tanító célra nem volt fontos, hogy igazi miniatúraművészettel készüljenek a képek, ezért az illusztrációk művésziileg általában közepesek. A német miniatúra a XIII—XIV. században sokat produkál, de termékei elnagyoltak. Illusztrációik nagy része nem miniatúra-művészet, hanem sokszor csak tollraj-

³³ Erről, valamint a kor szellemi és művészeti háttéréről nagyon szemléletesen ír Gérard de CHAMPEAUX — Dom Sébastien STERCK OSB: *Introduction au monde des Symboles*, továbbá Raymond OURSEL: *Évocation de la chrétienté romane*. (Introductions à la nuit des temps 3—4.)

³⁴ Különleges esetekben meghatározott szenthez illett fohászodni. Pl. Szt. Vendel a pásztorok és nyájak védője, Szt. Kristóf az utasoké stb. MÁTRAY János: *Védő és segítő szentjeink*. Budapest, 1941. Szt. István társulat kiad.

zok (grisaille) fedőfestékekkel (gouache) színesen kiemelve. Kódexünk illusztrációi is ilyenek.

Kódexünkben a képek nem egy kéz munkáját mutatják. A vonások, színezések, alakok, stb. alapján megállapítható, hogy négy kéz műve. Az egyik pl. a prófétákat és egynémely ismétlődő alakot ugyanolyan pózban ábrázolja és csak vékony tollrajzzal. A másik ugyanazon prófétákat más helyzetben, s a tollvonás is más. A harmadik szeret alacsony, „rövidített” alakokat ábrázolni. A negyedik kéznek a színezése is más: megjelenik a lilaszínű ruha. A képek stílusa alapján annyit nyugodtan mondhatunk, hogy a négy kéz munkája megfelel az 1410–30 közé tehető ausztriai — esetleg közelebről a bécsi — iskola stílusának. (E rövid művészettörténeti elemzés Wehli Tünde művészettörténész szíves közlése. További elemzést is megérdemel a kódex.)

A másoló vagy scriptor szerepe a kódexek terjesztésében igen jelentős. A szerző személye háttérbe szorul, amint létrehozta művét. Az olvasni-akaró a másolónál rendeli meg a művet, így az olvasó inkább a másolóval van közvetlenebb kapcsolatban, s ő él is e bizalmasabb viszonyból adódó szabadságával: megjegyzésekkel kíséri, félbeszakítja a szöveget.³⁵ Kódexünk másolója legtöbbször arra kéri az olvasót, hogy érte is imádkozzanak. Néha ügyesen beolvasztja a szövegbe. (Pl. fol. 11^r — „ut dextera, quae solum scivit peccantes percitere, nunc tamen sciat misereri semper et parcere michi Stephano.” Fol. 78^r: „Mandatum Domini ut invicem diligamus, ergo orate pro me Stephano scriptore”.) Csak egyszer érzékelteti munkája nehézségét: „Orate pro me misero libri scriptore” (fol. 63^r.)

A scriptor megjegyzéseiből láttuk, hogy neve Stephanus. De a mű vége felé teljesen megnevezi magát. A psychomachia után külön befejezést (colophon) szerkeszt piros és fekete tintával váltogatva a szavakat. Azért éppen itt, a fol. 262 verzón, mert utána már olyan lapok következnek, amelyeken előbb az illusztrátorok dolgoztak, ő csak utólag írta rájuk a magyarázatot. Világosan látható, hogy az írás van rajta a képen, nem fordítva! A colophon így hangzik:

„Finitus est iste liber usque huc per *Stephanum* dictum *Lang* civem *Winnennsem* in suo proprio studio suae magnae stubae feria secunda hora 8 ante festum ascensionis Domini circa horam septimam *Anno Domini M^oCCCC^o Tredecimo*. Supplico omnibus ut orent *Stephano*. Oppto ut misereatur iudicio”.

Vsz. a mondat befejezése után meggyőződött a pontos időről, és odaírta, hogy 7 óra körül (május 29.) Ez a „circa horam septimam” ti. aszimmetrikus elhelyezésben elrontja a középre helyezett évszám szép szimmetriáját.

Lang Istvánról közelebbit nem tudunk. Hogy nemcsak bécsi polgár volt, hanem osztrák származású is, elárulja dialektusa.³⁶

A régi díszes kódexek illusztrálására külön rubrikátort szoktak alkalmazni. Kódexünk scriptora és rubrikátora egy személyben Lang István. A nagy kezdő-

³⁵ HORVÁTH J.: I. m. 130.

³⁶ Karl LANGOSCH: *Deutsche Literatur des Mittelalters*. Verfasserlexikon. Berlin, 1955. nem tartalmazza a másolókat. — Bénédictins de BOUVERET: *Colophon de manuscrits occidentaux*. . . Fribourg, 1976–78. I–V. kötetben nem szerepel. Stephanus Langról az osztrák irodalom sem tud. Ez a kor még alig ismert. A XV. század első harmadából kevés illuminált kódex ismeretes az osztrákoknál. Ezért olyan fontos a mi kódexünk az ő szempontjukból is. — Itt köszönöm meg Vongrey Félix úr szívességét. Kérdéseimre a lilienfeldi kódex néhány adatát levélben közölte velem.

betűk és a pirossal írt sorok is az ő írása. A sok bizonyíték közül elég a colophonra és a Miatyánk váltakozó (piros és fekete tinta!) soraira hivatkoznunk.

Végül szólnunk kell az olvasókról is. Ezt a kódexet sokan használták. Az alapos olvasás nyomait mutatják az egykorú és későbbi bejegyzések. Az olvasók — szokás szerint — a sorok közé vagy a margóra írják a szinonimákat, jobban megfelelő szavakat, vagy a szerző kérése szerint korrigálják a lelőhelyeket. A XVII. századból már csak Hanacius jegyzeteit láthatjuk. Az ő összefoglaló kritikája után (. . . frequenter errat in citando) csak egy bejegyzést találunk, de ezt nagyon „felvilágosult” szemlében vetette oda valaki: „Dolendum de labore et perditio tempore”. Szerencsére a mi korunk nagyobb örömmel kutatja múltunk kéziratos emlékeit! E hatszáz éves művet — és Magyarországon az egyetlen példányt — nagy haszonnal forgathatják a történészek, filozófusok, művészettörténészek, természettudósok, irodalomtörténészek, nyelvészek és gazdag témáiból ihletet meríthetnek a művészek is. Sőt talán még az osztrák irodalomtörténet homályos részeinek felderítéséhez is adhat egy láncszemet.

LÁSZLÓ PAPP

Ein unbekannter Kodex aus dem XV. Jahrhundert in der Zentralbibliothek der Piaristen

In der Zentralbibliothek des Piaristenordens zu Budapest ist der Kodex unter dem Titel *Speculum humanae salvationis* zu finden, die Inschrift aber am schönen Lederband mit goldenen Buchstaben lautet: *Grisei Ulrici Abbatis Opus*. Seine Signatur: CX 2. Das Entstehungsdatum: 1413. Dieser Kodex ist ein einziges Exemplar in Ungarn, auf Grossfoliopapier geschrieben, sein Umfang ist 272 + 2 Folios. Die Schrift ist: *scriptura gothica textualis*. Sein barocker Ledereinband stammt aus dem Jahre 1795.

Es gibt kein Hinweis auf den ersten Possessor. Der älteste Eintrag ist: *Ex libris Pauli Laszloffy 1646*. Pál Lászlóffy war der Registrator der ungarischen königlichen Kanzlei. Dann geriet der Kodex in den Besitz der Grafen Pálffy. In 1666 wurde er in der Burg Bajmóc vom Piaristenpater Ferenc Hanacius abgeschrieben. Später wurde er von den Pálffys den Piaristen geschenkt. So geriet er in die Zentralbibliothek der Piaristen zu Budapest.

Der Kodex enthält ein Werk von Ulricus, Abt von Lilienfeld, dessen Titel ist: *Concordantiae caritatis*. Es ist eine Art *Biblia pauperum*. Es bietet viele Ähnlichkeiten mit der *Biblia pauperum*, hauptsächlich wegen der Themen seiner Illustrationen. Das Werk des Abtes Ulrich ist ein Hilfsbuch für die Prediger. Es folgt die Einteilung des Missales und des Breviariums; *De Tempore*, *de Sanctis* und *Commune Sanctorum*. In der Reihe ähnlicher Werke bedeutet etwas Neues, dass es die Symbole der *historia naturalis* in die typologische Exegese organisch einbaut. Der Text an der rechten Seite wird an der linken Seite durch farbige Bilder illustriert.

Seit fol. 242^v ab, folgen die Erklärung der Zehn Gebote und die Lehre von den Tugenden. Das Werk wird mit dem Kampf der Sünden und mit der Erklärung des Credo und des Pater Noster abgeschlossen.

Der ganze Kodex ist illustriert, und ist die Arbeit von vier Händen. Die Namen seiner Illustratoren sind unbekannt, sie verweisen aber auf eine charakteristisch österreichischen — gelegentlich Wiener — Schule. Der Kopist des Texts ist Stephanus Lang „*civis Vinnensis*”.

Nach dem Folio 272. folgen zwei nicht numerierte Folios, das Kompendium eines *Speculum humanae salvationis*. Nach einem kurzen Prolog kommt der Inhalt der 42 Kapiteln des *Speculum*s, in je 4 reimenden Verszeilen, wo auch die biblischen Fundorte angegeben sind. Die Schrift stammt von Stephanus Lang, auch das Papier ist mit den übrigen Seiten des Kodexes identisch.

Es ist nicht überraschend, dass das Kompendium des älteren, aber noch sehr populären *Speculum humanae salvationis* dem neuen Werk des Abtes Ulrich für die Prediger hinzugefügt, aber als zum Werk nicht gehörendes ursprünglich nicht numeriert wurde.